

**РЕЗОНАНСНА ПОВЕДІНКА УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН
У РІК “ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ”**

Розкриваються особливості політичних настроїв українського селянства в 1929 р. – у рік “великого перелому”. На підставі детального аналізу документів обґрунтовується висновок, що більшість селян не підтримувала державну політику на селі. Небажання миритися з примусовою колективізацією та вилученням хліба, вирощеного важкою працею, спричинило опір селян, перехід їх в опозицію до влади.

Раскрываются особенности политических настроений украинского крестьянства в 1929 году – в год “великого перелома”. Детальный анализ документов позволяет сделать вывод, что большинство крестьян не поддерживали государственную политику на селе. Нежелание мириться с принудительной коллективизацией и изъятиями хлеба, выращенного тяжелым трудом, привело к сопротивлению крестьян, переходу их в оппозицию к власти.

The article exposes the features of political moods of the Ukrainian peasantry in the year of Great Change (1929). The majority of peasants did not support the state policy in the village. The peasants’ unwillingness to tolerate the forced collectivization and grain requisitions led to the resistance which resulted in passive and active forms of struggle.

Ключові слова: хлібозаготівлі, адміністративний тиск, суцільна колективізація, примусове вилучення хліба, масові заворушення, жіноцтво, терористичні акції.

Реакція українського селянства на насильницькі заходи сталінського режиму під час проведення суцільної колективізації, його спротив цій політиці, спроби відвернути від себе розорення та зубожіння – всі ці проблеми стосуються царини історичної антропології, яка останніми роками досить динамічно розвивається в Україні. Детальне вивчення специфіки поведінки та настроїв селянства, яке виступало у той час своєрідним охоронцем національно-культурних традицій українського народу, представляє неабиякий інтерес, бо відповідає на питання про міру лояльності широких мас українського населення до сталінського режиму.

На сьогоднішній день українські вчені провели значну роботу з вивчення нових документів і переосмислення історичних процесів,

що відбувалися в українському суспільстві наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. та підготували чимало монографій, аналітичних статей, брошур, статистичних розвідок тощо. Рубіжною у процесі розроблення концепції суцільної колективізації в УСРР стала монографія С.В. Кульчицького “Ціна “великого перелому” [44], в якій були узагальнені нові підходи та оцінки. Найбільш помітними серед інших є дослідження істориків Л.В. Гриневич, В.І. Марочка, С.С. Діброви, В.М. Даниленка, О.І. Ганжі, Г.В. Кас’янова, Ю.І. Шаповала, І.І. Винниченка, А.Ф. Куліша, Г.В. Капустян та ін. [50, 32, 34, 36, 37, 47, 40, 41, 42]. Сьогодні ми маємо змогу ознайомитися із бібліографічним показником величезного масиву літератури, яка присвячена проблемам насильницької колективізації та голодомору, цей показник нараховує 6 тис. 338 публікацій [28].

Політика сталінського керівництва, зокрема ігнорування ним потреб та інтересів селянства призвели до того, що зимою 1927/1928 рр. країну охопила хлібозаготівельна криза. Запроваджені на початку 1928 р. силові заходи проти селян, які відмовлялися продавати хліб державі за не вигідними для них цінами, були названі “надзвичайними”; з непом фактично було покінчено. Засоби хлібозаготівлі базувалися переважно на системі жорсткого адміністративного тиску і супроводжувалися фізичними та моральними знущаннями над селянством. Архівні джерела засвідчують чимало прикладів свавілля з боку уповноважених з хлібозаготівель, партійних функціонерів. Сталінське керівництво, впроваджуючи надзвичайні заходи в аграрному секторі, свідомо вело справу до загострення політичної ситуації на селі.

Обурення грабінницькими хлібозаготівлями призводило до різноманітних проявів протестної поведінки селян, переходу основної маси українських хліборобів в опозицію до режиму.

Хлібозаготівлі сталінськими методами з врожаю 1928 р. залишили селян без хліба в багатьох селах України, особливо у південних районах. А в тих районах, де хліб вродив, заготівлі пробуксовували, а їх обсяг і методи проведення створювали напружену соціальну ситуацію. Селяни, особливо заможні, чинили лютий опір хлібозаготівельним органам. З жовтня 1928 р. по серпень 1929 р. ними було вчинено понад 800 терористичних актів, які в багатьох випадках були відповіддю на репресивні заходи влади під час хлібозаготівель [33, с.86].

Хлібозаготівельна кампанія 1928 р. переконливо показала, що навіть за допомогою жорстких репресивних заходів зі 5,2 млн. селянських дворів заготовити хліб було надзвичайно важко. Тому

подолати зернову проблему сталінське керівництво вирішило за допомогою суцільної колективізації. І хоча ідея масової колективізації визріла ще наприкінці 1917 р., до осені 1928 р. вона впроваджувалася без “революційної завзятості” й особливого натиску з боку держави. Разом з тим, вже набутий досвід проведення колективізації свідчив про несприйняття селянами такої форми господарювання. Колективізація для більшості українських селян була тим безжальним механізмом, що руйнував їхнє усталене життя, адже у ставленні до господарювання на землі українські селяни впродовж десятиліть залишалися індивідуалістами, консерваторами.

У липні – вересні 1928 р. масові виступи на знак протесту проти колгоспів спостерігалися у багатьох округах. Так, насадження “комуни зверху” в с. Звенигородка на Уманщині викликало масовий спротив населення: у демонстрації на знак протесту взяло участь близько 700 осіб; біля с. Росохуватка цієї ж округи 200 селянок влаштували протестну “жіночу ходу”. До аналогічних дій спонукав селян відвід землі для колгоспу в с. Яблучне на Харківщині. У с. Медведівка на Шевченківщині під час відводу землі для колективу юрба з 300 чоловік не дозволила приступити до землеустрою. З Проскурівської округи повідомляли, що “хвиля протидії землеустрою прокотилася половиною сіл округи” [2, арк.92].

З документів дізнаємося про ще одну відчайдушну спробу селян-власників зберегти свою землю, своє господарство. Об’єднавшись, вони намагалися утворити “свої колективи”. Такі явища спостерігалися в Проскурівській, Мелітопольській округах. Інформаційним відділом ЦК КП(б)У наводився приклад, коли селянин М.Олійник з с. Нововоронцовка Іванівського району на Мелітопольщині підбурював заможних односілчан: “Давайте організуємо артіль спільного обробітку землі, підберемо таких людей, які нам підходять, одержимо позику від держави...” [2, арк.93].

Попри всі ці факти, листопадовий (1928 р.) пленум ЦК КП(б)У визнав доцільність проведення колективізації.

Становище українських селян не покращилося і в 1929 р. День у день з районів надходила інформація про голодування. Так, голові ВУЦВК’у Г.Петровському адресували листи, скарги, благання, погрози, в яких повідомлялося про випадки голодування та настрої селян у зв’язку з цим. “Селянам нічого їсти, вони готові до боротьби зі своїми господарями країни СРСР”, – писали жителі с. Новогригорівка Васильківського району Дніпропетровської округи [3, арк.7]. Українські хлібороби стверджували, що влада зробила їх своїми ра-

бами, бо ціни на збіжжя понизила вдвоє, а ціни на промислові товари збільшила втриє. “Крім того, – скаржилися вони, – нас ще звуть ворогами соціалізму, дрібною буржуазією”. Під цим листом підписалася вся “грумада Панівецька” – найбільш відчайдушні 300 осіб [3, арк.4].

Селянин з Уманщини, коментуючи настрої селян, писав до Г. Петровського: “До того залили селянам сала за шкуру, що вони нетерпляче чекають війни. Аби тільки дали зброю в руки селянам, то була б друга революція проти комуністичної партії та тих радянських пузанів, що ссуть кров із бідного трудящого селянина...” [3, арк.4]. Своє прізвище селянин приховав, залишившись анонімним дописувачем, слушно розсудивши: “А розписатись боюсь, бо ви можете назвати контрреволюціонером і притягнути...” [3, арк.4].

На захист селян піднімали свої голоси й робітники. У листі від робітника заводу ім. Петровського розповідалося: “Я від нашого заводу нещодавно їздив селами Одещини, і що я бачив у селян, то це суцільний жах. Ні в кого з селян майже нема хліба, вся худоба вирізана та розпродана за безцінь, а через 4-5 тижнів мають сіяти... А навіщо це цькування однієї частин селян на іншу?! Адже селянинові прикро, коли він має пару коней, або колись в нього було господарство, і за це його позбавляють права голосу... Якщо людина не є кримінальним злочинцем, то вона повинна мати всі права” [3, арк.13].

В інформаційному бюлетені газети “Радянське село” від 16 січня 1929 р. наведено лист від селянина, який назвався “Спостерігачем”: “А що ж вони в тих газетах пишуть? А ось що: сплачуй господарчий податок, сплачуй страховку, купи різні облігації, продавай за 30 відсотків свій хліб і картоплю кооперативові... Деяку копійку дістанете – віддавайте державі, а самі сидіть в розвалених холодних хатах, ходіть голі й босі; лемеші, відвали для плугів, ножі до січок тепер робіть дерев’яні, бо, мовляв, заліза не вистачає...” [4, арк.2].

В одному з численних відгуків на статтю “Куркульська правда” селяни писали: “Заможне селянство... вкрай хвилюється. За які, мовляв, гріхи держава з нас знущається? Хліб забирають, різними податками обтяжують, голосу не дають, так що держава гірше поводить з заможними, як із злодіями ... І за що? Лише за те, що ми тримаємо державу на своїх плечах?” [4, арк.35].

Загальне невдоволення селян аграрною політикою на селі виявилось й під час проведення кампаній з переобрання складу місцевих рад. Обговорюючи звітні доповіді сільрад, селяни на сходах виступали проти обтяжливих податків, самообкладання, жа-

лілися на відсутність товарів. За інформацією начальника 20-го прикордонного загону військ ДПУ від 19 січня 1929 р., на зборах у м. Ярунь Волинської округи середняк І.Томчук виступив так: “Ви нам читаєте, що стільки-то грошей пішло на службовців, агрономів, школи та ін., а дітей наших, завдяки таким податкам, немає в чому посилати до школи” [13, арк.5]. Втрачаючи довіру до радянської влади, середняцтво не виявляло політичної активності, відмовлялося працювати у складі нових сільрад. У с. Пилиповичі Яруньського району селяни міркували: “Нехай обирають, кого хочуть, а то вічно лайся та сварися з дядьком: то податок збирай, то самообкладання, то страховку, то гроші, позику та ін.” [13, арк.6].

У 1929 р. вже чимало українців зрозуміло справжні причини різкого погіршення економічного становища. Усі свої негаразди вони пов’язували з аграрною політикою, корені якої пропонувалося “шукати” в Москві. У спецзведенні №14/26 про “дефекти в хлібозаготівлях” від 3 січня 1929 р. ДПУ УСРР інформував секретаря ЦК КП(б)У Медведева про “шовіністичну агітацію” в с. Сухини Богодухівського району Харківської округи, з якої виходило, що “Україна голодує, а Москва забезпечена хлібом” [9, арк.6]. У тому ж документі повідомлялося, що на зборах комітету незаможних селян в с. Василиця Черкаської округи селяни задавали такі запитання: “Навіщо нас лякають загрозою з-за кордону, коли й Москва душить? Чому така різниця між Росією та Україною як у питанні забезпеченості хлібом, так і ціни на нього, коли у нехліборобній Росії кілограм хліба коштує 17 копійок, а на Україні фунт – 10 копійок” [9, арк.6].

Проте ознакою глибоко вкоріненої ментальності українських селян було прагнення якнайкраще господарювати на своїй землі всупереч будь-яким перешкодам. Тому селянство з неабиякою активністю відгукнулося на заклик газети “Радянське село” надсилати пропозиції, доповнення до умов нового сільськогосподарського податку. Після статті завідувача секції сільськогосподарського податку Наркомфіну Зотова редакція в лютому–березні 1929 р. одержала 425 листів селян з відгуками, аналітичними зауваженнями, пропозиціями щодо податку на наступний рік [4, арк.10]. У 80 листах-відгуках мова йшла тільки про недоліки податку 1928/1929 року. Селяни скаржилися на обманливий облік, перекручування при обкладанні з боку комісій, сільських рад, наводили приклади зловживань [4, арк.19].

Однак у більшості листів, а це 345 одиниць, селянство переймалося питаннями вдосконалення оподаткування. Хлібороб Глушко з Шевченківщини пропонував не оподатковувати худобу, бо “можна було б і середняку, і бідняку утримувати корову, від якої був би і

приплід. Коли ж худоба оподатковується, то всякий господар її ріже на м'ясо малою, щоб не ввійшла в податок” [4, арк.11]. Мешканці с. Сокиринці з Прилуччини радили зменшити податок з молотарок, січкарень, вітряків і кузень, оскільки, через високі податки, унеможлилювалось користування ними з боку бідноти [4, арк.12]. Хлібороби у своїх пропозиціях намагалися врахувати і якість землі, і майновий стан селян, проте найголовнішим їхнім аргументом була можливість розвивати своє господарство.

Так звані надзвичайні заходи під час хлібозаготівель викликали нарікання селян на те, що вони не можуть вільно розпоряджатися власним добром, результатами своєї важкої праці, “своєю кривавицею”. З доповідної записки Г.Петровського від 22 березня 1929 р. про об'їзд ним Полтавської, Кременчуцької, Шевченківської та Лубенської округ відомо, що базари в цей час були майже ліквідовані, “спекулянти” суворо переслідувалися, селяни боялися вивозити хліб на вільний ринок [5, арк.13-14].

Примусовість, насильницькі методи, репресії, свавілля, самоуправство стали характерними рисами хлібозаготівельної політики держави. Повідомлення з округів, телеграми, заяви констатували факти брутального знущання та беззаконня з боку сільського активу, партійців, відповідальних за хлібозаготівлю. У с. Фрунзівка Великокринківського району Кременчуцької округи на зборах із хлібозаготівельних питань “куркулів” били дрючками, кулаками, плювали в обличчя. Так само проходили збори і в селах Пухальщині, Кагамлик Градизького району [9, арк.26]. Активісти Малосолонцовської земельної громади Новосанжарського району Полтавщини під час зборів затримали 12 найбільш заможних селян, зв'язали їх і так залишили доти, доки вони не зобов'язалися вивезти всі свої надлишки. У с. Путрушки Корсунського району Шевченківської округи за розпорядженням уповноваженого на середняка повісили ящик у півтора пуда вагою і водили з ним людину селом. У с. Лазорка Канівського району тієї ж округи на груди селянинові Демченку повісили плакат з написом: “Ти куркуль, мироїд, сволота, паразит”. У такому вигляді його тримали перед усім селом під час зборів упродовж 6 годин [9, арк.78].

Маломіцний середняк з с. Миколаївка на Маріупольщині, примушений здати останніх 10 пудів зерна, з відчаю заявив: “Я привіз вам останнє зерно. А завтра привезу дітей”. Присутній при цьому член правління сільськогосподарського товариства відповів йому на це: “Привозь, і дітей продамо з торгів” [9, арк.98].

Начальник Дніпропетровського окружного управління ДПУ Западний 28 травня 1929 р. доповідав особисто С.Косіюру про “діяльність” хлібної комісії в окрузі. Комісія з 8 партійців на чолі з уповноваженим районного виконавчого комітету Валеємком і головою сільради Богомоллом викликала до себе 10 селян, у яких, на їхню думку, мали бути надлишки хліба. Бідолах по одному заводили в кабінет голови сільради і били, кололи голками під нігтями, погрожували вбивством, прикладали револьвер до скроні та знущалися доти, доки вони не погодилися здати “надлишки”, яких фактично не мали. Троє середняків з цієї групи кинули свої господарства й подались у Донбас [9, арк.84].

Влада залучала до хлібозаготівельної справи неможливі верстви населення, намагаючись посіяти ворожнечу в селянському суспільстві. За матеріалами доповіді селянського відділу ЦК КП(б)У про роботу комітетів неможливих селян від 2 квітня 1929 р., у с. Чаври Кременчуцької округи завдяки активності неможливіків хлібозаготівельний план було виконано на 270 відсотків. У с. Кошаро-Олександрівка Грушківського району Первомайської округи під тиском бідноти 15 “куркулів” були позбавлені виборчих прав [6, арк.15]. Навесні 1929 р. в УСРР було описано майно 18 тис. 264 селянських господарств, з них 8 тис. 12 продано на торгах [35, с.89].

Українські хлібороби були обурені тим, що вони – основні виробники продукції – стали об’єктами грабунку з боку держави. Чимало селян не могли усвідомити, що цей жорстокий тиск був цілеспрямованою політикою сталінського режиму. Вони скаржилися в центральні державні органи управління, детально описуючи свою біду, висловлюючи сподівання та прохання повернути “незаконно відібране”. Тільки з 4 по 14 червня 1929 р. приймальною ВУЦВК було прийнято 510 селян, переважна більшість яких скаржилася на непосильне обкладання. У 465 випадках майно селян було описане і, здебільшого, продано з торгів.

За даними ДПУ, станом на 10 червня 1929 р. в Прилуцькій окрузі було описано майно 1618 господарств, в Кременчуцькій – 1397 господарств, 686 з них розпродано; в Уманській – 993 описано, на 300 накладено арешт; в Сталінській – 650 описано, 300 розпродано [9, арк.257]. Документи свідчать про те, що на таке легке збагачення чужим коштом ласилися далеко не всі селяни. Особливо уникали торгів середняки, розуміючи, що й самі могли б опинитися на місці розорених хазяїв. У багатьох селах торги зривалися, подекуди з’явилися відозви на кшталт такої: “Громадяни чесні хлібороби, дивіться,

як от наших людей грабують, одержу та скотину, та все чисто... Як вони вивезуть його на базар продавати, то не купуйте оте барахло..." (с. Хорівка Стеблівського району) [9, арк.81].

Історик І.Шитц 29 червня 1929 р. занотував у щоденнику: "Під шумок проходять всілякі драконівські заходи щодо селянства. Місцева влада одержує величезні каральні функції проти окремих осіб, які "ухиляються" від виконання загальних постанов; справа, звісно, у витрушуванні хліба..." [49, с.129].

За невиконання хлібозаготівельних завдань заможні хлібороби позбавлялися політичних прав з оголошенням бойкоту. Наприклад, у червні 1929 р. в Бердянській сільраді Зачепилівського району Полтавської округи було оголошено бойкот 28 "куркулям" та середнякам за ухилення від здачі хлібних надлишків. Керівництвом сільської ради було вирішено: не відпускати згаданим селянам товарів з кооперативу; не дозволяти користуватися млином; не реєструвати смерть, народження, одруження чи розлучення в цих родинах; в разі пограбувань – не допомагати в пошуках винних й не робити обшуків у підозрюваних [11, арк.43].

Досліджені документи свідчать, що подібні заходи були дуже поширені в Україні. Пленум Народицького райвиконкому Коростенської округи ухвалив "зробити натиск на куркульсько-заможну частину села шляхом оголошення бойкоту", що й було зафіксовано протоколом №5 від 14 вересня 1929 р. [15, арк.49]. У звіті Кам'янець-Подільського окрвиконкому до ВУЦВК від 22 листопада 1929 р. говорилося про розподіл дефіцитного краму по лінії споживчої та сільгоспооперації: "...40% – для бідноти та 60% – на посилення хлібозаготівель... Куркулям, злісним неплатникам не відпускався кооперацією не лише дефіцитний, але й будь-який крам" [46, с.28].

Державне насилля, що супроводжувало "надзвичайні хлібозаготівлі", спричинило посилення селянського супротиву. Одним із виявів протестної поведінки, як уже зазначалося, було скорочення землі, що оброблялася працюючими господарями. Збільшення таких випадків викликало занепокоєння уряду, і 22 березня 1929 р. до всіх окружних виконкомів було направлено урядовий циркуляр, згідно з яким факти відмови від частини землі кваліфікувались як спроби "протесту з боку куркульського елемента проти заходів радвлади щодо поширення засівплощі та підняття врожайності" [17, арк.269].

Ушомирським районним земельним відділом Коростенської округи на 30 березня було зафіксовано 37 випадків відмови селян від землі площею у 52 гектари [17, арк.262]. За даними інформаційного

відділу ЦК КП(б)У, в одній з німецьких колоній Артемівської округи 27 господарств відмовилися від 208 десятин землі. У с. Троїцьке цієї ж округи відмовилися від землі 12 господарств [12, арк.33]. До таких дій вдалися також селяни с. Козятин Бердичівської округи, с. Проруб Сумської округи, с. Первомайське Прилуцької округи [9, арк.94], сіл Дем'янівка, Бурбине, Строкачі, Товсте Полтавської округи [29, с.110]. Уповноважений ЦК КП(б)У О.Березин доповідав, що на Маріупольщині багато випадків, коли “заможні елементи” відмовлялися від орендованої землі, навіть уже засіяної озиминою. У с. Семенівка Березанського району на Київщині група селян подала заяву про відмову від половини своєї землі [9, арк.100].

Прагнення позбутися тавра “класового ворога” штовхало селян на розділ своєї землі між членами родини. Дуже часто сільради та районні земельні комісії не ухвалювали клопотання хліборобів про розділ двору. Селяни, намагаючись обстоювати власні інтереси, зверталися до окружної прокуратури з заявами про незгоду з рішеннями сільрад або земельних комісій. Так, Лубенською прокуратурою 12 січня 1929 р. розглядалися справи про розподіл двору між Чемерисом Павлом та Чемерисом Ігорем з Куторжанської сільради Хорольського району, Ткаченко Явдохою та Ткаченком Дмитром з Фащівської сільради названого району тощо.

Політика сталінського режиму викликала гнів та обурення в селянському середовищі. Дехто з них наважувався відверто заявляти протест. Петро Кузьминів з с. Плисове Сахновщанського району заявив голові земельної громади: “Доволі з нас шкіру драти, ви нас пограбували”. За таку агітацію до П. Кузьминова Полтавським окружним судом було застосовано “захід соціоборони” – ув’язнення на 5 років [20, арк.2]. Постановою прокуратури Лубенської округи від 5 березня 1929 р. було притягнуто до суду П.С.Гузика за агітацію серед селян, що “невдовзі прийде погибель радянської влади” [26, арк.1]. У документі наголошувалося, що своєю антирадянською агітацією П.С.Гузик “морально впливає на бідноту і притупляє її активність у справі соціалістичного перетворення села” [26, арк.3]. У с. Бірки Грунського району Полтавської округи було заарештовано 7 селян за агітацію проти радянської влади. Протоколи слідства зафіксували найбільш характерні висловлювання “агітаторів”: “Радвлада душить і грабує селян, забираючи в них усе майже задарма”, “Влада вигадує спеціальні податки для того, щоб селяни зубожіли”, “Незабаром війна, і комусь буде непереливки” [22, арк.15зв].

В українських селах з'явилися заклики до активних дій проти влади. На початку 1929 р. в селах Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини, Черкащини, Криворіжжя, Уманщини та інших округ розповсюджувалися листівки з закликами до повстання. Ось одна з них: “Нам треба одуматися. Геть цементні підземелля за те, що не вивіз у строк хліб... Селяни, будьте дружні, досить терпіти, робота почалася” [9, арк.15]. У лютому 1929 р. селами України поширювалась анонімна заява, один примірник якої надійшов до голови ВУЦВК'у. У заяві йшлося: “На нараді повстанців України ухвалено звернутися до голови ВУЦВК'у з пропозицією, аби до 1 березня Україна була звільнена від жидів, кацапів та всіх націй, небажаних робітникам та селянам” [3, арк.10].

У м. Охтирка в червні 1929 р. поширювалась така листівка: “Від усієї маси населення. Радянська влада – це влада грабіжників наших трудящих. Ледарі радвлади кажуть, що вони беруть хліб тільки у куркуля. Брехня, лицемірство, вони знущаються над працюючим народом. Я пропоную незабаром робити повстання разом з усіма людьми” [9, арк.88]. У с. Горянівка Дніпропетровської округи знайдено численні папірці з погрозами: “Гади комуністи, за хліб і колективізацію з вас млинці поробимо” [9, арк.88].

Деякі відчайдушні автори листівок підписували їх своїми прізвищами. У с. Стецьківка Сумської округи поширювалась листівка, складена В.Г.Чайкою, що віддзеркалювала настрої селян: “Селяни! Хлібозаготівля є ідеалом суспільного грабунку компартією селянства. Доведеться нам, селянам, брати в руки коси, та по добру по здорову просити зі своїх хлібних комор банду хлібошукачів, комуністичних поплічників, які зухвало забирають наш хліб” [9, арк.33].

Соціальне напруження у селянському середовищі зумовлювалося й бурхливими темпами суцільної колективізації. Сталін назвав 1929 рік роком великого перелому. “Його ціна жахлива – понівечене селянське господарство, сотні тисяч депортованих, мільйони загублених” [35, с.91].

Природний розум та життєвий досвід допоміг хліборобам розгадати справжній задум Сталіна щодо організації колективних господарств. А цей задум, за влучною характеристикою професора С.В.Кульчицького, був таким: “Сталін планував “всеосяжну колективізацію”, щоб забезпечити нееквівалентний обмін між містом і селом, викачувати селянські ресурси у державний бюджет. Колгосп уявлявся йому своєрідною “гамівною сорочкою”, яка позбавляла селянина зв'язку з ринком, отже, можливості вирішувати – продавати

чи не продавати свою продукцію ... Колгоспний хліб генсек сподівався ізолювати від ринку, щоб держава одержувала його в повному обсязі” [44, с.38].

На початку 1929 р., безпорадні перед свавіллям влади, селяни хутора Тарлаківщина на Прилуччині репетували: “Пропали ми, женуть нас у комуну, це пани взяли нас у руки, це буде панщина” [4, арк.3]. У спецзведенні ДПУ УСРР від 8 лютого 1929 р. наводилася думка селянина з Білоцерківщини: “В колгоспи заганняють лише з тією метою, щоб під час викачування надлишків не лазити по коморах, а мати справу з одним хазяїном” [9, арк.37]. У відгуку на редакційну статтю “Куркульська правда”, надруковану в газеті “Радянське село” від 15 лютого 1929 р., селянин Батуринського району Конотопської округи писав: “Тепер скажу про трудящих людей, яких комуністи податками та самообкладанням хочуть в колектив загнати, але не вдасться їм цього зробити через те, що кожен селянин-працівник, чи то багатий, чи то бідний, прагне сам господарем бути і якщо комуністи й надалі будуть ображати трудящих, а лежнів з комітетів неможлимих селян по голові гладити, то незабаром можна сподіватись на руїну” [4, арк.27].

Аналогічну думку обстоювали селяни с. Обтове Кролевецького району тієї ж округи: “Ні один селянин не хоче колективу, навіть сільські партійці, обов’язок яких в першу чергу йти до колективу, бояться його, як вогню. Це ми пишемо з власного досвіду, бо бачимо, що декілька комун та колективів розбіглися хто-куди і вдруге до колективу селян уже й мотузками не затягнеш...” [4, арк.26].

Особливо хазяїновитих селян лякала безгосподарність, недбале ставлення в колгоспах до худоби, землі, реманенту. Селянин з с. Красносілля на Зінов’ївщині писав у газету “Радянське село”: “Бурякове товариство після сівби сівалок не сховало: вони так і стояли під дощем. Спершу стояли на вулиці, де щодня дівтора відкручувала гайки. Потім один селянин змилювався і завіз сівалки у свій двір, де їх закидало снігом, і цілу зиму так вони і стояли” [23, арк.129].

Антиселянська політика сталінського керівництва призвела до голоду. У лікарні Херсонської, Кременчуцької, Первомайської, Зінов’ївської округ доставляли селян, що пухли від голоду; у селах та містечках з’явилися жебраки [9, арк.54]. Тільки у Маловисківському районі Зінов’ївської округи у травні 1929 р. не мало хліба 753 господарства, в яких було 2938 їдців [9, арк.55].

Голодні селяни в листах до червоноармійців, робітників скаржилися на своє злиденне життя. Ось фрагмент листа в Червону

армію, наведений у звіті № 6 ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У від 17 червня 1929 р.: “Життя дуже тяжке настало. Їсти людям немає чого. Чимало людей ходить пухлими від голоду, а зараз у селі ходять та грабують, забирають хліб до фунта” [9, арк.108].

Виконуючи директиви центру, з 1 березня 1929 р. в Україні були введені жорсткі обмеження на споживання хліба. Централізовано забезпечувалося трудове населення: робітники за нормою 600 грамів печеного хліба та службовці за нормою 300 грамів. Сільська біднота була відрізана від державного постачання [7, арк.48]. Не вистачало і посівних матеріалів. За урядовим планом потреба України в такому зерні була визначена в розмірі 14 млн. пудів, з них для районів, що потерпіли від недороду, – 10 млн. пудів. Та за постановою Ради Труда та Оборони СРСР Україні для здійснення весняної засівної кампанії 1929 р. відпускалося лише 9 млн. пудів зерна ярових культур [7, арк.18].

Значна кількість селянських листів, виступи й окремі вигуки на загальних зборах відображали ще одну тенденцію у селянських настроях. Вони вважали, що влада, поділяючи хліборобів за майновою ознакою, намагалася протиставити заможні верстви незаможним, підбурюючи їх до непорозумінь, чвар, ворожнечі. За інформацією таємного спецзведення №14/26 ДПУ УСРР, бідняк Бец з с. Сухини Богодучівського району Харківської округи заявив на сході: “Раніше було краще: не було ні куркуля, ні середняка, всі жили мирно” [9, арк.7]. Документи ДПУ фіксували також прагнення селян до створення загальноселянської організації. Так, в селі Привілля Артемівської округи селяни запитували: “Чому влада не дозволяє нам організувати селянський союз для врегулювання спірних питань і визначення вартості хліба? Це було б краще для всього селянства.” [9, арк.42]. Хлібороби нарікали, що влада уважна лише до потреб робітників. “Чому робітників не розбили на класи так, як розбили селян? Робітникам зменшують робочий день, а селянин як працював 12 годин, так і працює. Коли неврожай – селянин лягай і помирай, а робітник одержує допомогу...” [3, арк.10].

До редакцій селянських газет надходило чимало листів, в яких йшлося про спільність інтересів всього селянства. Редакція селянської газети “Радянське село” одержала листа від демобілізованого моряка П.Гончаренка з Канівського району Шевченківської округи: “...у нас село Селище бідне: і так, хто має коня, корову, або що-небудь з реманенту, як то жачку або сівалку, то він вже куркулем вважається, та не дають тому чоловікові пройти селом... не годиться робити

колотнечу всередині держави... Чи може ви, товаришу, з умислом це робите? Мов, нацьковуй дурнів один на одного, хай поб'ються, тоді їх голими руками забере друга держава. Не треба, товаришу Лакиза, ховатися за портрет нашого першого вождя революції Леніна, бо коли б був наш незабутній Володимир Ілліч, то цього не було б зараз..." [4, арк.23].

Досить часто в архівах зустрічаються документи, які відображають ставлення бідноти, середніх прошарків, сільської інтелігенції до заможних селян. "Дехто з середняків та незаможників, – писав П.Лакиза, – починає говорить, що обридло слово "куркуль", що воно в господарьовитого селянина відбирає ініціативу й охоту розвивати своє господарство" [1, арк.2]. З листа сільської вчительки Зої Борщової до "Крестьянской газеты" дізнаємося: "Мені 38 років, я батрачка та народна вчителька одночасно. Особисто я не скривджена радянською владою: маю 1 й ¼ десятини землі, продподаток не сплачую, бо не маю коня, але буду захищати куркулів, тому що вони й за мене продподаток сплачують. Якби вся держава складалася з таких як я, як би вона існувала? Куркульське господарство нажите потом. Я сама хотіла б бути чесним куркулем, але я б раділа, що великий податок сплачую та своїм вмінням працювати... державі приношу користь" [1, арк.12].

У зв'язку з цим варто зазначити, що в 20-х рр. для соціально-економічного розвитку селянського господарства характерним було зростання питомої ваги середняцьких дворів. Протягом 1927–1929 процес зростання тривав, з 65,1% у червні 1927 р. до 67,5% влітку 1929 р. Наприкінці 1929 р. куркульські господарства становили понад 3% від загалу. Таким чином, дві третини селянських господарств мали відносну сталість розвитку, забезпечуючи себе і свої родини необхідними засобами існування. Характерним явищем для дрібнотоварного виробництва була соціальна диференціація. Однак між так званими "куркулями" і середняками важко було знайти докорінну відмінність. До початку масової колективізації не існувало якихось усталених і вичерпних ознак того чи іншого типу господарства. Частина заможного селянства, лояльного до влади, намагалася виправдатися перед нею за надбаний важкою працею в роки нової економічної політики добробут. Наведемо фрагмент листа Я.Хмари з с. Білка Тростянецького району Сумщини, датованого березнем 1929 р.: "Трудове селянство настроєне не так, щоб знищити радянську владу, а так, щоб влада визнала свої помилки, щоб трудящих селян не вважала куркулями..." [4, арк.34]. Далі селянин наполягав

на тому, щоб влада точно визначила “хто такий на селі є куркуль, бо часто до куркулів зараховують таких, які ведуть своє господарство культурно, а від цього мають більше прибутку і живуть справніше” [4, арк.34].

Проте вперше критерії визначення куркульських господарств з’явилися у постанові Раднаркому УСРР “Про ознаки куркульських господарств, на які ширяться правила Кодексу законів про працю УСРР” від 13 серпня 1929 р. До куркульських господарств, згідно з постановою, належали селянські господарства, що мали одну з нижчеперелічених ознак: систематичне використання найманої праці, мали млина, олійницю, круподерню, просорушку, вовночухральню, реманент, сушарню, шкіряний завод, або ж здавали у найом машини з механічними двигунами, займалися лихварством та комерційним посередництвом на селі. Куркульськими, окрім названих ознак, вважалися такі господарства, в яких розмір оподаткованого прибутку був вищим за 300 крб. на їдця [45, с.117]. Списки господарств, що мали усі перелічені ознаки, формували сільські ради, а очолювали їх вчорашні батраки. До списків часто-густо потрапляли середняки, які ледве зводили кінці з кінцями.

Селянські протести провокувалися й антирелігійною політикою радянської держави. Декларуючи свободу совісті та віросповідання своїм громадянам, держава проте не відмовилася від войовничого атеїзму і довела його до крайніх форм антирелігійного вандалізму, відверто нехтуючи всіма нормами моралі й права. До руйнації класичної риси української культури – релігійності, на думку дослідниці Т.М.Євсєєвої, “...радянська влада підійшла досить “ґрунтовно”... Насамперед, проголосивши, що колгоспник ще не соціаліст і в артілі його “соціалістичне перевиховання” є своєрідним особливим видом класової боротьби, офіційна преса створила відповідну пропагандистську атмосферу” [39, с.659]. У межах цієї політики зачинялися молитвенні будинки й церкви, на сторінках преси висміювалися релігійні обряди та особи, що їх відправляли. Усе це викликало протест населення, значна частина якого була віруючою. З особливим болем селяни сприйняли глумління над християнською релігією. Селяни І.Михайленко, Б.Самуйлов, І.Когунков писали до Г.Петровського: “В якій ще країні на всій земній кулі так насміхаються з релігійних молитвенних будинків, як у радянській державі?” [3, арк.4].

Поставлені на межу виживання, селяни продовжували, відповідно до християнських традицій, звертатися до Бога, прислухатися до

проповідей і пророцтв священників. Найбільш мужні панотці нерідко називали речі своїми іменами: класову боротьбу – братовбивством, індустріалізацію та колективізацію – “антихристовим будівництвом” [39, с.658]. Такі оцінки селяни сприймали з розумінням. У с. Дмитрушки на Уманщині священник Ладога навесні 1929 р. почав святити від голоду зерно, ховаючи його в особливій скрині. Він переконував селян: “На той рік буде голод і той, хто свяченого зерна не матиме, помре з голоду...” [39, с.658].

Проте найбільш болючим питанням залишалися хлібозаготівлі, які дратували селян, провокуючи їх, часом, на антирадянські висловлювання та відкриті погрози. О.Купицький з с. Гірчична Дунаївецького району Кам'янецької округи говорив у колі інших селян: “Якщо Радянська влада продовжуватиме тиснути селянина хлібозаготівлями, то всередині Радянського Союзу спалахне війна і Радянська вдала буде скасована” [26, арк.5]. А.Кухар та Г.Гуцул з с. Лоївці Староушицького району цієї ж округи погрожували члену сільради В.Яковлюку та голові комітету незаможників М.Атаманюку: “Зачекайте, як перевернеться влада, ми з вами розрахуємося” [26, арк.5].

Прагнучи позбутися непосильних хлібозаготівель, селяни шукали хоч будь-який вихід, наприклад, влаштовували таємні збори, на яких обговорювали свої проблеми та планували заходи протидії владі.

Тільки на початку червня 1929 р. органами ДПУ були зафіксовані таємні збори в селах Мізенцеве, Тальянки Бабанського району Уманської округи, в селах Юрківці, Ставище, Косяківка Білоцерківської округи, в селах Фарбоване, Черняхівка, Самарський Яр Прилуцької округи, в селах Перегонівка, Деремезня Обухівського району Київської округи та ін. Ініціаторами зборів виступало заможне селянство, проте на них запрошували і середняків, і бідноту [9, арк.94].

Систематично влаштовувалися таємні сходини в с. Бучаї Староушицького району Кам'янецької округи, в с. Куражин Новоушицького району [27, арк.5]. Як було зафіксовано в таємній доповіді Кам'янецького окружного відділу ДПУ, під час нелегальних зборів у с. Остої Дунаївецького району, які відбулися 19 червня 1929 р., селянин Гнат Лещинський міркував стосовно Варшавського з'їзду поляків: “Нашої сволоти – комуністів на польський з'їзд не пустили... Польща на свій з'їзд запрошувала не комуністів, а чесних релігійних громадян, які б на з'їзді розповіли всю правду, що робиться тут з нами в Росії. Зараз війна неминуча й обов'язково буде...” [27, арк.9].

Полтавський окружний відділ ДПУ інформував вищі інстанції про те, що колишні великі землевласники, а нині жителі с. Мажарка Сахновщанського району: К.Рижев, С.Бабиц, М.Бабиц та О.Савченко, – влаштували нелегальні збори, де обговорювали заходи “дискредитації кампаній” на селі [11, арк.18] Нерідко на нелегальних зборах порушувалися питання про переселення до Сибіру, на Амур, до далекої Америки. Середняк Мельниченко з с. Олексіївка Маловисківського району на Зінов’ївщині, обговорюючи навесні 1929 р. майбутній неврожай, висловився так: “Єдиний нам, братці, вихід уникнути голоду – це тікати до Сибіру” [9, арк.62].

Від розмов селяни переходили до дій. На початку травня 1929 р. 20 господарств с. Божедарівка Зінов’ївської округи згорнули своє господарство та виїхали до Сибіру [9, арк.62]. Наприкінці травня 1929 р. група селян с. Дравівці Черкаської округи розпродала своє майно та вирушила в інші села [9, арк.95]. У с. Піщане Решетилівського району на Полтавщині заможний селянин Лисяк роздав біднякам хліб і позичив гроші, а сам з сім’єю виїхав до Полтави [9, арк.100]. Восени 1929 р. з с. Бучки Сахновщанського району Полтавщини втекло 11 “куркулів” [5, арк.30].

У пошуках правди та захисту хлібороби направляли делегатів в районні та окружні центри, в Харків до Г.Петровського, Генерального прокурора й т.п. Так, начальник Полтавського окружного відділу ДПУ 10 липня 1929 р. сповіщав, що направлення делегацій до Харкова стало масовим явищем в окрузі [11, арк.32]. Про подібні факти йшлося в спецзведеннях підрозділів ДПУ Одеської, Маріупольської, Зінов’ївської й інших округ.

Сталінський режим не зміг здобути беззастережну підтримку своїх заходів навіть з боку комітетів незаможних селян. З місць надходили повідомлення, що незаможники напередодні збирання врожаю недостатньо активні, подекуди серед членів КНС панують “нездорові настрої”. Несприятлива атмосфера домінувала під час загальних зборів комітетів незаможників у селах Оріхівка та Хитці Вовчківського району Лубенської округи. Загальні настрої визначалися такими вигуками: “У минулому хлібозаготівлю намічали, щоб вдарити куркуля, а в дійсності вдарили бідняка”, “Нас завжди налігують”, “В нашу крамницю краму не дають, а крамниця цукроварні забита крамом” [19, арк.22].

На політичних настроях селянства влітку 1929 р. позначились і міжнародні події. З особливим збудження обговорювались інциденти на Східно-Китайській залізниці. Мешканець с. Нова Ушиця Но-

воушицького району Кам'янецької округи І.Куйбіда говорив: “Хоча б скоріше була війна з Радянським Союзом, щоб звільнитися з-під ярма комуністів” [27, арк.3]. С.Сербалок з с. Дем'янківці Дунаївецького району цієї ж округи прогнозував: “Скоро кінець злодійці Радвладі, що уярмила вільну Україну” [27, арк.3]. У липневі дні 1929 р. на базарах Зіньківського району, як зазначалось у документах ДПУ, поширювалися чутки, що найближчим часом почнуться воєнні дії між СРСР і Китаєм, які призведуть до загибелі радянської влади. Тому селяни активно купували сіль, гас, інші товари першої потреби. Подібне спостерігалось також у Затонському, Смотрицькому, Купинському районах округи. Фіксувалися й факти обміну радянських грошей на іноземну валюту та золоті монети царської чеканки (зазначалося, що ціна монети номіналом у 5 крб. зросла до 21 крб.) [27, арк.3]. Селянин І.Залевський з с. Тинна Миньковецького району підбурював односельців: “Тільки-но нам оголосять війну, треба буде в першу чергу винищити радянських дворян, змінити порядки в нашій країні та утворити новий уряд” [27, арк.3].

Залякування та терор на селі набирали обертів. Подекуди селяни відчайдушно опиралися непосильним хлібозаготівлям. Органами ДПУ фіксувалися масові заворушення. Юрба жінок с. Хухря Охтирського району Харківської округи 25 квітня організовано перешкодила вивезенню хліба з села до Охтирського заготівельного пункту. У спецповідомленні ДПУ з цього приводу зазначалося, що в с. Хухря налічувалось близько 350 бідних родин, у тому числі 71 складалось із вдів, які “впродовж останніх тижнів через відсутність хліба майже голодують” [9, арк.74]. У червні 1929 р. жінки організували опір вивезенню хліба з сіл Прасковія (взяло участь 200 жінок) і Д'ячківка (100) Старовірівського району Харківської округи. У с.Просяне Нововодолазького району тієї ж округи юрба з 300 жінок дала відсіч вилученню хліба у заможника Просоленка. Аналогічні події відбувалися в с. Білоколодязь, с. Берека Олексіївського району, с. Олексіївка на Харківщині [9, арк.87].

Історик В.Васильєв наводить дані, що в квітні–липні 1929 р. органи ДПУ зареєстрували 329 підпалів, побиття та вбивств комуністів і сільських активістів [34, с.71]. 31 травня 1929 р. з обох боків був підпалений міст через річку Торець між селами Катеринівка та Іванопольє Артемівської округи, що був єдиною переправою для підвозу хліба на заготівельний пункт [9, арк.87]. У червні 1929 р. в селах Жовтневе, Малинівка, Таранівка, Коломак, Лугівка, Колонтаївка, Чернетчине, Добропілля, Закутанське Харківської

округи зафіксовані масові підпали, побиття представників хлібних комісій тощо [9, арк.87].

Варто зазначити, що у терористичних акціях брали участь не лише бунтарі із заможних верств. Серед них було чимало середняків та незаможників, які не погоджувалися із заходами сталінського керівництва в аграрному секторі. Про це свідчить, зокрема, пояснювальна записка голови Кам'янецького окружного суду Вишинського, в якій інформація про засуджених народними та окружним судами класифікувалася у відповідності до їхнього соціального стану. У період з 1 жовтня 1928 р. по 1 вересня 1929 р. за статтею 56/17 Карного Кодексу (бандитизм) в окрузі було засуджено 22 середняка, 36 бідняків, 1 робітник, 10 осіб невизначеного соціального статусу та жодного куркуля [27, арк.26].

З літа 1929 р. було узаконено порядок встановлення планових завдань по хлібоздачі з розкладкою плану на кожне село і, за принципом самообкладання на сільських сходах, на кожне господарство з товарною продукцією. 3 липня 1929 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову “Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів”. Згідно з нею для того, “щоб приборкати куркульсько-спекулянтські елементи”, сільські ради мали право у тих випадках, коли загальні збори громадян приймали постанову про виконання хлібозаготівельного плану і у зв'язку з цим проводили розкладку завдання між окремими господарствами, накладати на окремих господарів, які ухилялися від здачі хліба, штрафи в межах п'ятикратного розміру вартості запланованого до здачі хліба. Таким чином, узаконювався обов'язковий продаж державі надлишків хліба заможною частиною села за твердими цінами. Зазначена постанова створювала певну правову основу для надзвичайних заходів, які ставали дедалі більш жорстокими і набували все ширшого розмаху. У 1929 р. було конфісковано власність 33 тис. українських господарств за те, “що ті не постачили зернових квот” [43, с.160]. Ці великі штрафи, за визначенням Б.Кравченка, “підітнули економіку селянського сектора” [43, с.160].

Варто відзначити, що на цей час селянство почало усвідомлювали, що насильницькі хлібозаготівлі стосувалися всіх, тому в 1929 р. “уральсько-сибірський метод” більше не спрацьовував. Хлібозаготівельний план почали розкладати по дворах вже не на сходах, а в сільраді, тобто бюрократичним способом.

Селяни не хотіли миритися з насильницьким вилученням у них вирощеного важкою працею хліба. Полтавський окружний

суд вироком від 20 жовтня 1929 р. позбавив волі на 8 років Г.І.Попова, Г.Х.Попова, Г.Ф.Гринька, С.Е.Скору та Г.М.Гребінника за саботаж хлібозаготівель [21, арк.124], через те що вони, як власники молотарок, відмовлялися молотити за визначеним сільрадою планом [21, арк.5]. З початку нової хлібозаготівельної кампанії й до 15 жовтня 1929 р. органами ДПУ обвинувачено у саботажі хлібозаготівель, заарештовано і передано до суду 3 тис.330 чоловік [9, арк.233].

Окружні суди в 1929 р. десятками розглядали справи, в яких обвинувачення вбачало “всі ознаки злочинів”, передбачених статтею 54 Кримінального кодексу. Саме ця стаття визнавала засудженого “ворогом трудящих”. Зокрема, Лубенський окружний суд 9 червня 1929 р. розпочав розгляд кримінальної справи 11-ти селян, які звинувачувалися у контрреволюційних діях. Серед них М.С.Редун, А.М.Сивоглаз, І.Н.Тур, Г.І.Білоус, І.С.Коков та ін. [24, арк.1]. За підрахунками М.М.Шитюка, за ст.54 КК лише в південних областях УСРР в роки суцільної колективізації було засуджено 2,6 тис. чол. [50, с.128-142].

Інформаційно-політичним відділом Коростенського окружного парткому в грудні 1929 р. були підготовлені матеріали, що віддзеркалювали настрої селян у зв'язку з хлібозаготівлями. Відзначалося, що у с. Радогощі Лугинського району обсяг хлібозаготівель викликав незадоволення з боку всього населення. Заможні селяни заявляли: “На цей раз хліб здамо, а більше працювати не будемо. Лишки землі здамо в земфонд, залишимо собі на прожитковий мінімум і тоді побачимо, як влада орудуватиме незаможниками” [14, арк.7]. Подібні настрої фіксувалися Волинським відділом ДПУ. Так, селянин С.Скаківський з с. Яблучне Пулинського району, повідомлялось у спецзведенні №144, розмірковував у юрбі селян, що наступного року доведеться кинути землю, оскільки влада їх “обдирає”. Ця думка була підтримана іншими трударями [13, арк.25].

До редакції газети “Радянське село” надійшла заява-скарга від селянина с. Пиріжна Чичильницького району на Тульчинщині А.Лисака. Хлібозаготівельне завдання для цього селянина виявилось непосильним, тож його було покарано у такий спосіб: на воротах його оселі прибили чорну дошку з ганебним написом. Однак на цьому тортури не скінчилися. “8 грудня 1929 р., – писав селянин, – до сільради викликали всіх несдатників, душ 30. Принесли грубі дошки з мотуззяними шлеями і, начепивши нам на шиї, наказали, щоб носили і не скидали, аж поки не виконаємо всього обкладання, бо є, буцімто, така стаття 51, яка карає за це в'язницею”. Осоромлений селянин

мусив продати воли, купити кукурудзи (озимих культур на ринку не було) та виконати весь план [4, арк.59].

Жорстокі знущання спіткали людей в Єланецькому районі Миколаївської округи. Лист від Л.Скалька з хутора Шевченкова вразив головного редактора газети “Радянське село” П.Лакизу і він надіслав кілька листів окружному прокуророві з пропозицією негайно розслідувати цю справу, однак ця заява, як видно, залишилася поза увагою, і редакція газети відповіді не одержала. У листі Л.Скалька повідомлялося про те, що під час хлібозаготівлі застосовувалися такі “методи”: селянина зачиняли в скрині та тримали в ній, поки не посиніє; клали впоперек на рубець груби та зверху тиснули; зачиняли в морозний день в холодному сараї роздягнутого догола; зачиняли в свинарнику на цілий день голого і босого, де на десять сантиметрів заввишки був рідкий холодний бруд; притягали мотузками за шию до сволока, вимагаючи купити пшеницю та здати державі [4, арк.58].

Безпорадні перед репресіями та свавіллям представників влади, селяни втрачали бажання розвивати своє господарство. У 1928–1929 рр. фіксувалися випадки, коли вони за власною ініціативою ліквідували свій реманент. Про це йшлося в листі М.Небоги з Новоолександрівки на Дніпропетровщині [1, арк.24]. Овруцьким райвиконкомом 11 листопада 1929 р. розглядалося питання про пошкодження громадянином с.Піщаниця С.Ткачуком свого вітряного млина “з метою уникнення сплати мірчука” [16, арк.29].

Тиск сталінського керівництва на українське селянство продовжувався. У листопаді 1929 р. Пленум ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про сільське господарство України і про роботу на селі”, в якій наставлялося: “Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, але навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи...” [30, с.347]. Виконуючи завдання центру, листопадовий Пленум ЦК КП(б)У накреслив заходи проведення “суцільної колективізації”. Кількість районів, охоплених суцільною колективізацією, стрімко зростала. Якщо на 1 жовтня 1929 р. їх було 10-12, то в грудні того ж року – 46 [47, с.38].

Нова хлібозаготівельна кампанія та колективізація спричинили масове невдоволення селян, які закликали до актів непокори. У другій половині 1929 р. кількість анонімок, прокламацій та листівок, що поширювалися селами України, зросла. Тільки з 20 листопада 1929 р. по 1 січня 1930 р. органами ДПУ було вилучено 29 листівок [32, с.99].

Актами тероризму селяни відповідали на надзвичайні заходи держави на селі. Особливо відчували на собі негативні настрої селян представники влади та радянські активісти, які, на думку селян, були винними у розоренні працьовитих хліборобських родин. Замахи на вбивство, вбивства, побиття представників влади сприймалися селянами як акції помсти. Якщо за 11 місяців 1928 р. було зареєстровано 305 випадків тероризму проти представників влади та селянського активу, то за цей же період 1929 р. ця цифра зросла до 1120 [38, с.207].

У 1929 р. органами ДПУ УСРР кожної декади склалися звіти щодо кількості терористичних актів. Тільки за перші 10 днів червня було зафіксовано 109 випадків [9,арк.102], а за останні три місяці 1929 р. – 455 [підраховано автором за матеріалами 9 зведень]. Дані про кількість таких актів на теренах України надходили до ОДПУ. Так, у довідці ОДПУ “Антирадянські прояви на селі у зв’язку з хлібозаготівлями з початку хлібозаготівельної кампанії до 4 листопада 1929 р.” йшлося, що в УСРР в означений період було вчинено 11 вбивств, 9 поранень, 78 підпалів, 14 замахів на вбивство, 28 випадків побиття, 2 – пошкодження майна; всього 142 “прояви” [31, с.743].

Здебільшого основною причиною цих актів було прагнення “розквитатися” за пограбування селян. З 9 по 30 вересня 1929 р. в Україні було здійснено 65 підпалів [10, арк.1,6]. Так, в ніч на 21 вересня в с. Межирічка Голованівського району Первомайської округи підпалено хату члена сільради й одночасно голови сільськогосподарського товариства. В цьому ж місяці селянин Д.Радзієвич з с. Вацлавполь Пулинського району Волинської округи підпалив будівлю сільради та кооперації [10, арк.15,17]. Протоколи Коростенського окружного комітету незможних селян у жовтні 1929 р. зафіксували такі прояви “великої люті з боку куркульської частини села”: в с. Буки Чоповицького району було підпалено господарство члена комісії сприяння хлібозаготівлям Славіка; в с. Новаки згорів тік із врожаєм, що належав голові сільського комітету незможників Клименку; в с. Хотинівка спопелили господарство голови сільради Обихода [18, арк.148].

У 1929 р. кількість селян, що пристали до активної боротьби, збільшилась. Зокрема, на теренах Сінчанського та Чернухинського районів Лубенської округи та Лохвицького району Роменської округи повстанський загін під проводом Ілька Милки грабував кооперації, державні установи, тероризував низових радянських і партійних керівників [25, арк.54].

Таким чином, вжиті сталінським керівництвом надзвичайні заходи в аграрному секторі в 1928-1929 рр. стали початком подальшого повного розорення українського села. Запровадження цих заходів, що ґрунтувалися на примусі, залякуванні селян, системі різкого адміністративного тиску, фактично означали злам непу як державної політики. Найбільш негативно така політика позначилася на економічному стані та настроях заможних верств села, адже основних тягар хлібозаготівель планувалося покласти саме на міцні господарства.

Аналіз настроїв українського селянства у 1929 рр. дозволяє дійти висновку, що переважна його більшість не підтримувала державну політику на селі. Незаможні селяни були стривожені й розгублені, середні прошарки – приголомшені й обурені “ударними кампаніями” на селі, проте найбільш гнівно ці заходи зустріло заможне селянство, адже воно складало найбільш економічно активну та “жадібну до праці” частину населення: це були фермери, “відрубники”, хutorяни, “інтенсивники”, яких до кінця не зміг змести навіть жовтневий переворот 1917 року. І тільки невелика частина бідноти “правильно” оцінювала політику влади на селі, однак прихильне ставлення до неї було зумовлене звільненням цих селян від податків.

Небажання миритися з насильницьким вилученням вирощеного важкою працею хліба призвело до опору селян, який набув як пасивних, так і активних форм. Серед пасивних: скорочення площ засівів до споживчих потреб, скасування орендних угод, розпродаж худоби за безцінь. Проте активні форми опору поступово стають домінуючими, і це: демонстрації на знак протесту, пограбування сільських кооперацій, напади на приміщення сільрад тощо. Особливо відчували на собі негативні настрої селян представники влади та радянські активісти, які, з точки зору селян, були винними у розоренні працюючих хліборобських родин. Акціями помсти були побиття представників влади, підпали їхнього майна та осель, замаху на вбивство, вбивства. Українське село наближалося до гуманітарної катастрофи.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2700.

2. Там само. – Спр.2824.

3. Там само. – Спр.2906.

4. Там само. – Спр.2928.

5. Там само. – Спр.2965.

6. Там само. – Спр.2969.
7. Там само. – Спр.2983.
8. Там само. – Спр.2987.
9. Там само. – Спр.2989.
10. Там само. – Спр.2990.
11. Там само. – Спр.2992.
12. Там само. – Спр.3013.
13. Державний архів Житомирської області. – Ф. П-85. – Оп.1– Спр.611.
14. ДАЖО. – Ф. П-86. – Оп.1 – Спр.204.
15. ДАЖО. – Ф. Р-327. – Оп.1 – Спр.346.
16. Там само – Спр.347.
17. ДАЖО. – Ф. Р-335. – Оп.1– Спр.11.
18. ДАЖО. – Ф. Р-449. – Оп.1– Спр.54.
18. Державний архів Полтавської області. – Ф. П– 6. – Оп.1 – Спр.41.
19. ДАПО.– Ф. Р-1287. – Оп.1 – Спр.1191.
20. Там само – Спр.1241.
21. Там само – Спр.1245.
22. ДАПО.– Ф. Р-2068. – Оп.1 – Спр.558.
23. ДАПО.– Ф. Р-2113. – Оп.1 – Спр.743.
24. ДАПО.– Ф. Р-2114. – Оп.2 – Спр.89.
25. Там само. – Спр.97.
26. Державний архів Хмельницької області. – Ф. П-3. – Оп.1 – Спр.287.
27. Голодомор в Україні. 1932 – 1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса – Львів, 2001.
28. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929 – 1933: Збірник документів і матеріалів. – Полтава, 1997.
29. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.4. – К.: Політвидав України, 1980.
30. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927 – 1939. В 5-ти тт. – Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 гг. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999.
31. Безотосний М.Т. Опір сталінізму в Україні // Український історичний журнал. – 1993. – №2–3. – С.97-103.
32. Безотосний М.Т. Україна в добу сталінщини: історія опору. – К.: НАН України. Ін-т політичних і етнополітичних досліджень, 2002.
33. Васильев В. Крестьянские восстания на Украине. 1929 – 1930 годы // Свободная мысль. – 1992. – №9. – С. 70-78.
34. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.

35. Винниченко І.І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994.

36. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К., 1996.

37. Ганжа О.І. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Випуск 5. – С. 200-214.

38. Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003.

39. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991.

40. Діброва С.С. Сталінська колективізація: погляд крізь час // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.12-34.

41. Капустян Г. Передвісники голоду початку 30-х років ХХ ст. в Україні // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теор. конф., (Київ, 25 листопада 2000 р.): Матеріали. – К.: Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2003.

42. Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. (Пер. з англ.). – К.: Основи, 1997.

43. Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. – К.: Україна, 1991.

44. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К.: Вид-во М.П.Коць, 1995.

45. Пащенко А.Я. Проведення суцільної колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів (1929-1937 рр.). – Дніпропетровськ, 1961.

46. Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. – 1990. – №12. – С.47-59; 1991. – №5. – С.35-44

47. Шаповал Ю. Україна 20–50-х: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

48. Шитц И.И. Дневник “великого перелома” (март 1928 – август 1931). – Париж: YMCA – PRESS, 1991.

49. Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Український історичний журнал. – 2001. – №3. – С.128-142.

50. Гриневич Л.В. Сталінська “революція згори” та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти // Український історичний журнал. – 2003. – № 5 (452). – С.50-64; Ї ж. “... Прийняли скорочення постачання другорядних споживачів...”: хлібозаготівельні кампанії і голод 1928-1929 рр. в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. – К., 2004. – [485 с.]. – С.208-234; Ї ж. Хроніка колективізації та голодомору в Україні. 1927-1933. Том 1. 1927-1929. Книга 1. – К.: Критика, 2008. – 550 с. та ін.